

Az erdélyi román polgárosodás útjai a 19. század második felében

A 19. századi Magyarország politika- és gazdaságtörténete viszonylag földolgozott téma, ám ez kevésbé mondható el a társadalomtörténet problémáival kapcsolatban. Még kevésbé az ország lakosságának majdnem felét jelentő nem-magyar népek múltjának kutatására: míg az ún. nemzetiségi kérdés, az egyes népek politikai mozgalmai és a kormányzat magyarosító rendelkezései témakörében nagyszámú forráskiadvány, tanulmány és monográfia látott napvilágot, egyéb kérdések (pl. az életmód, a társadalmi mobilitás etnikai vonatkozásai vagy éppen a természetes asszimiláció folyamata) iránt napjainkban is csekély érdeklődés mutatkozik.

Munkánkban arra keressük a választ, milyen mértékben vett részt a modernizálódó Magyarország román népessége a polgárosodás folyamatában. Vertikálisan szemlélve: mennyiben differenciálódott a románság társadalmi szerkezete; horizontális síkon pedig azt vizsgáljuk, hogy mely alrégiókban, kistájakon alakultak ki a folyamat legkedvezőbb feltételei. Ezen túlmenően vázlatos képet kívánunk adni az alakuló román középosztály gazdasági és kulturális tevékenységéről, mellyel az egyrészt önnön pozícióinak erősítését, másrészt saját társadalmi bázisának szélesítését szolgálta, végső soron pedig egy etnikai alapú, önelvű román nemzetgazdaság megteremtését célozta.

A vizsgálatunk középpontjában álló folyamat és az azt jelölő fogalom – a *polgárosodás* – persze igen vitatott és sokrétű probléma, s különösen azzá válik, ha a vizsgált források nem magyar nyelvűek. A magyar kifejezés, mint ismeretes, a *civilizáció*

tükörfordítása; a latin szó román alakja (*civilizație*) az ismertető írásokban gyakran elő fog fordulni a jelentéskör olyan elemeivel együtt mint *cultura, timp modern* [‘modern idő’] stb., ám ezek mindig az általános európai gazdasági-technikai-kulturális fejlődést jelölik. Sokkal ritkábban jelennek meg viszont nevesítve a „polgárok”: a *cetățean* [‘polgár’] ugyan olvasmányaink során ha tömegesen nem is, de jó néhányszor előkerült, ám egyértelműen ‘állampolgár’, ‘citoyen’ értelemben; a *burghez* kifejezés használata viszont igen ritka, s az esetek egy részében a nyugat-európaiakra vonatkozik. Ezzel nem azt akarjuk azt mondani, hogy a románságból hiányzott a társadalmi önreflexió képessége, inkább azzal magyaráznánk mindezt, hogy a társadalmi mobilitás folyamata és az általa alakuló réteg nem volt annyira átfogó, illetve szociológiailag olyan tisztán besorolható, hogy a kortársak indokoltnak érezték volna a *polgári* minősítést. A korabeli terminológia problémáira még visszatérünk.¹

Fölvetődhet a kérdés, mennyiben jogosult a román társadalomfejlődés önálló vizsgálata, mintegy kiszakítása az általános magyarországi folyamatokból. A magunk részéről ezt indokoltnak tartjuk, mivel a román etnikum a magyartól számos ponton eltérő egyben a többi nem-magyar néphez hasonló úton fejlődött. Vallásilag, majd nyelvileg is másodrendű kisebbségként elvesztette a maga nemességét, csonka társadalommá vált. Helyzetéből adódóan nem tudott polgári elemeket asszimilálni, nem alakult ki saját nagyiparos rétege, a korábban jelentős nagykereskedők száma pedig erősen fogyásnak indult. S míg a Bach-korszak éveiben számos román került be az államigazgatásba, igazságszolgáltatásba, számuk a Kiegyezés után fokozatosan csökkent; tömegesebb érvényesülésre csak az egyházi szolgálatban, az alapfokú oktatásban és a szabad pályákon nyílt lehetőség. Önmagában is vizsgálnunk kell végül a román polgárosodást azért is, mert a kortársak is önállóan fejlődő-fejlesztendő nemzettestben gondolkodtak.²

***

A vizsgált korszakban – a foglalkozási szerkezet tekintetében – az erdélyi román népesség jóval hagyományosabb, sokkal inkább iparosodás előtti képet mutat, mint a magyar vagy a német. 1900-ban több, mint 86%-a őstermelésből élt (keresők és eltartottak együtt), míg csupán 6,4%-a kereste kenyerét a bányászat, a kohászat, az ipar, a kereskedelem, a hitelélet és a közlekedés területén (a magyarok esetében az arány 63% ill. 22%, a németeknél 60% és 28%). Polgári vagy egyházi közszolgálatban állt, vagy szabad foglalkozású volt 1,4%-uk, míg a magyarságnál ez az arány csaknem 5%, a németeknél alig valamivel kevesebb.³ A románság esetében tehát láthatólag a paraszti polgárosodás formáit kell vizsgálnunk.

Ennek jelentőségét a magyarországi kutatók vagy nem ismerték még föl, vagy legalábbis alábecsülik,⁴ de az 1989 előtti Romániában sem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, tekintve, hogy a társadalomtörténet-írásnak csak két engedélyezett kutatási területe volt: a munkásmozgalom és a szegényparasztság. Új korszakot jelezhetnek azonban az erdélyi parasztság történetét régóta kutató Egyed Ákos szavai: „Bár kétségtelenül nem egyforma arányokban, de a polgárosodás folyamata mégis minden etnikum gazdaságában és társadalmában jelentős változásokhoz vezetett. A statisztika adataira való egyoldalú hivatkozás itt félrevezető is lehet. Mert amikor a kutatás valamely etnikum lemaradását csak azzal próbálja bizonyítani, hogy például 1900-ban a galíciai ukrán társadalom 98,18%-át, a magyarországi románok 90,10%-át, a horvátok mintegy 86%-át az agrárnépesség tette ki, nem mond ugyan valótlanosságot, de a kérdést mégis egyoldalúan állítja be. Ugyanis, mint közismert, a polgárosodás az agrártársadalmak parasztságának körében is több-kevesebb eredménnyel előrehaladt. [...] Az agrártársadalmak polgárosodásának vizsgálata tehát sajátos megközelítést és módszert kíván.”⁵

A kortársak írásaiból persze elsősorban a paraszti nyomor képei tűnnek ki. A román parasztság anyagi helyzetét rendkívül sanyarúnak, életmódját igen elmaradottnak találta a magyar és

román közvélemény, s abban sem volt vita közöttük, hogy ezen az állapoton javítani kell.⁶ Ám találkozunk másféle hangokkal is. Elsőként két külső szemlélő véleményét idézzük. A romániai Mihail Manoilescu visszatekintő szavai szerint „az Ókirályságban a parasztok túl lent, a bojárok pedig túl fent voltak ahhoz, hogy a polgári mentalitást és életstílust magukévé tegyék, Erdélyben viszont a gazdag parasztság és a hozzá kapcsolódó értelmiség a polgári erények számára kedvező társadalmi közeget jelentett.”⁷ Ez a társadalmi csoport főleg a volt Királyföldön, különösen Nagyszeben körzetének virágzó, modernizálódó településein élt. E terület kétségtelenül Erdély legfejlettebb régiója volt, mely általában a leginkább biztosította a polgárosodás feltételeit.⁸ Constantin Stere, a romániai *poporanizmus* (egyfajta szövetkezeti paraszt-polgárosodás) ideológusa többször járt Dél-Erdélyben, s egy alkalommal Szelistyére [Sălișteea, Szeben vm.] is ellátogatott. Erről írott cikkében meleg szavakkal méltatja a helyi szövetkezet működését s a lakosság öntudatát: „Le a kalappal, uraim, ezek előtt a *szabad* emberek előtt, kik büszkén viselik a *paraszt* nevet, akik jobbágságot nem ismertek, akik hét évszázadon át gátat tudtak vetni a szebeni magisztrátus mohóságának, s akik a jövőben is meg fognak hiúsítani minden alávétési szándékot, akik gyönyörű, *valódi* román falusi életükben megvalósítják egy egészséges, szilárd demokrácia eszméjét.”⁹ Stere Dél-Erdélyben a polgári fejlődés olyan lehetőségeivel szembesült, amelyek hazájában csak utópisztikusan létezhettek. Szelistyén kívül még jó néhány község lépett a paraszti polgárosodás útjára (Orlát [Orlat], Guraró [Gura Rîului], Szakadát [Săcădat] stb.),¹⁰ ennek jeleit a falu polgárosodásának keretében vesszük majd szemügyre.

***

A románság anyagi gyarapodását összerdélyi szinten vizsgálva a közép- és nagybirtok növekedését állapíthatjuk meg. Erre egyrészt (többnyire magyar) nagybirtokok fölparcellázása, másrészt (többnyire román) törpebirtokok elárverezése nyújtott lehetőséget. A századelőn olyan jelentőségű tulajdon-átrendeződés ment végbe

Erdélyben, amely főként magyar részről egész vitairodalmat hozott létre. Ezek közül a legismertebbek gr. Bethlen István munkái. Bethlen egy széles körű kérdőíves vizsgálat és saját információi alapján az 1907–1912 között románok által megvásárolt birtokmennyiségre a következő összesített eredményt hozta ki:¹¹

	<i>mezőgazdasági birtok (hold)</i>	<i>erdő (hold)</i>	<i>összesen (hold)</i>
Anyaország	52.282	50.201	102.483
Erdély	43.909	20.211	64.120
<i>Összesen</i>	<i>96.191</i>	<i>70.412</i>	<i>166.603</i>

Bethlen az állam és a társadalom határozott föllépését sürgette: „Őseink, ha túlzottan is, de helyesebb felfogást érvényesítettek, mert a földbirtokot korlátolt volta miatt az elpazarlástól, a nemzet kezéről idegen kézbe való kerülésétől megóvták. Nem vagyunk elég gazdag és erős nemzet, hogy mikor az összes nagy nemzetek hasonló védőintézményekkel bírnak, mi két kézzel szórjuk a magyar nemzet legnagyobb kincsét: a magyar földet, s azok csak arra a napra várnak, amelyen elég erők lesznek arra, hogy elkiáltsák, hogy hát: ki a legény a csárdában?”¹²

Valójában a fenti folyamat a keleti országrész etnikai nagybirtok-arányait csak kevésbé módosította, a magyar túlsúlyt nem tette kétségessé. Egy másik, célja szerint sokkoló mű szerzője, Tokaji László 1913-ra a történelmi Erdélyre a következő adatokat közli:¹³

<i>100 hold fölötti birtokos nemzetisége</i>	<i>létszám (fő)</i>	<i>terület (hold)</i>
magyar	2823	1.891.936
román	804	242.573
szász	285	115.142

Ha figyelembe vesszük a románság 55%-os arányszámát Erdély össznépességében (1910), akkor a fenti társadalmi kategóriában föltétlenül alulreprezentáltak voltak. Ez Katus László nemzetiségi adatsoraiból is kiviláglik: míg 1910-ben országos szinten a magyarság 0,52%-a (eltartottakkal együtt) 100 holdon fölüli birtokos, a románoknál ez a réteg csak 0,12%. Ám ez így is azt jelentette, hogy 1435 családnak volt 100 és 1000 hold közötti birtoka, és 26 pedig 1000 hold fölötti igazi nagybirtokos volt. Az 50-100 hold közötti középbirtok-állomány társadalmi súlya viszont már kevésbé tér el: a magyaroknál 0,74%, míg a románoknál 0,49%.¹⁴ Erdély középbirtok-területének a román gazdák 47,4%-át birtokolták, míg magyar társaik 40,8%-kal a második helyre szorultak.¹⁵

Éppen ezt az emelkedő paraszti réteget tekintették a kortársak a jövő román polgárság bölcsőjének. George Barițiu már 1879-ben rámutatott, hogy alig vannak városi, ipari, kereskedelmi tulajdonnal bíró románok, s a modern burzsoázia kialakulásának föltétele, hogy a parasztságnak legyenek intelligens és módos elemei.¹⁶ A következő évtizedekben gyarapodó román polgárság végig a legszorosabb érdekeltségben marad az agrárszférával, részben származása okán, de még inkább birtokosi minőségében. A Szeben megyei román földművelő egyesület 715 tagjából pl. csak 128 fő volt gazdag paraszt, míg 587 fő papi, tanítói, ügyvédi, orvosi, tisztviselői állást töltött be; az egyesületbe azonban sokan mint földbirtokosok léptek be. Néha maga a *középosztály* kifejezés is '100–200 holdas birtokos' értelemben jelenik meg a kor forrásaiban.¹⁷ Néhány adat e birtokosréteg számbeli gyarapodására: az 1895-ös országos fölmérés a teljes magyarországi románság körében 1068 fő 100 hold fölötti birtokost mutatott ki (ebből a történelmi Erdélyben 693 fő 100 és 1000 hold közötti román középbirtokost és 26 nagybirtokost). 1910-ben számuk 1249 (bér-lőkkel együtt 1435) fő. Az 50 és 100 hold közötti parasztgazdák száma ugyanekkor 2975 főről 5500-ra emelkedett, míg egyes becslések szerint a világháború végén 6204 főt tett ki.¹⁸

* * *

A román polgárság kialakulásának, vagyonosodásának és nemzeti szerepének tárgyában az elmúlt fél évszázad romániai szakirodalmi ellentmondásos álláspontja helyezkedett. Vajda Lajos értékelését idéznénk, aki szerint a román burzsoázia kezdetben haladó, mivel a magyar uralkodó osztály monopóliumát meg akarja törni, ám a századforduló idején, a proletariátus megerősödésével eluralkodik benne a félelem a népi tömegektől, s fokozatosan a magyar és osztrák uralkodó osztály eszközévé, szövetségesévé, s mint ilyen, a román nemzeti felszabadulás ellenségévé válik.¹⁹ Figyelemreméltó a nemzeti burzsoázia és a nemzeti társadalom többsége érdekelletéinek hangsúlyozása, hiszen köztudott, hogy a dualizmus kori román nemzeti mozgalmat egyre inkább éppen a gazdasági elit finanszírozta és irányította. Az ötvenes évek irodalmában tehát a társadalmi (értsd: osztályharcos) nézőpont még uralkodik a nemzeti-teleologikus fölött. A viszonyítási azonosulási pont a történetíró számára ekkor a szegényparasztság, vagy amennyiben kimutatható az ipari proletariátus. Ám ne higgyük, hogy kizárólag marxista örökségről van szó: a századelő gazdasági szakírói, szociológusai, publicistái sem kerülik meg az elesett rétegek problémáját. Általánosságban utalhatunk a *Huszádik Század* írásaira, Erdélyt illetően pedig különösen Éber Ernő és Bodor Antal munkáira. Éber mint fentebb láttuk a románság fölemelését sürgető szavaival a korban felvilágosultnak és „nemzetietlennek” tűnő elveket vallott, amiből persze nem következik, hogy az izmosodó román polgárság szövetségese lett volna. Éppen a román bankokat vádolta azzal, hogy a középbirtokos osztály létrehozása érdekében, a román és magyar kisbirtok kárára ténykednek.²⁰ Hasonló véleményt fogalmaz meg a jeles pénzügyi szakértő, Bodor Antal is az erdélyi bankrendszeréről írott tanulmányában: a szorult helyzetbe került magyar paraszt „ha a magyar bankban már nem kap pénzt, az oláh takarékhhoz fordul, hol jó percentre mindig kisegítik.”²¹

Bodor Antal kétszeresen is elmarasztalta a román pénzintézeteket. Ki kell mutatni – írta –, hogy a jelenlegi takarékpénztári

rendszer a nemzetiségi, „oláhosító” törekvések egyik legerősebb fegyverévé vált. „Nem lehet közönnyel nézni azt az egyre progresszívebb gazdasági és politikai akciót, melyet a nemzetiségi pénzügyintézetek igen sokszor a magyar pénz segélyével a magyar állami egység rovására kifejtenek.”²² Ám nemcsak állam-, hanem „népellenesek” is egyben, a román és magyar parasztot egyként teszik tönkre. Magas működési költségeik miatt kétharmaduk a törvényben maximált 8% helyett egy sor illeték beiktatásával 15-20%-os kölcsönt nyújt általában kisexisztenciájú ügyfeleinek. Nincsenek tekintettel a hitelkérő speciális gazdasági-társadalmi viszonyaira (e szempontból a magyar és szász intézeteket is elmarasztalta): a földbirtokot csak a jelzálog tudná előbb-utóbb tehermentesíteni, ám ennek részaránya elenyésző. A román bankok hitelállományából 1904-ben mintegy kilenc és fél millió koronát tesz ki ez a kategória, míg a gazdák számára különösen előnytelen bekebelezett vagy kezelt váltókölcsönök majdnem huszonhat és félmilliót tesznek ki. Ezek a bankok úgymond megfosztják a földművest marhájától, az iparost szerszámától, megbénítják a termelést, a népet földönfutóvá, a közbiztonság veszélyeztetőjévé teszik. Mindennek oka a pénzügyintézetek szétforgácsoltsága: azért alapítják őket, hogy biztos megélhetést, sőt gyors meggazdagodást nyújtsanak a nemzetiségi intelligencia vagyontalan tagjainak, nem törődve a népre gyakorolt romboló hatásukkal.²³ S ami „szomorú tény”: a román bankok visszleszámtólási hitelük nagy részét magyar intézetektől nyerik, éppen ezek adják a legveszedelmesebb fegyvert a románok kezébe. Az elfogultságával együtt ma is forrásértékű munka szerzője mindjárt gyógyírt is javasol: a nagy országos bankok figyelmét Erdély felé kell fordítani, területi fiókokat kell nyitni; a jelenleg takarékbetétként kezelt árvapénzeket, közalapítványi és intézeti tőkéket törvényhozásilag el kell venni a takarékpénztáraktól (nem világos, hogy csak a románoktól-e vagy országos szinten?).²⁴

Csupán megjegyezzük, hogy a fenti antiliberális, „nemzeti” pénzügyi gondolkodás ezekben az években a kormányzati köröktől

sem volt idegen: a német, szlovák, román bankok állítólagos nagynémet, pánszláv és dákoromán kapcsolataira hivatkozva fontolgatták ezen intézmények postájának, könyvelésének ellenőrzését ill. államilag fölpumpált „versenybankok” általi visszaszorítását.²⁵ Ez azonban nem volt összeegyeztethető a dualizmus alapvevően – s a gazdaságban mindenképpen – liberális szellemiségével. A román bankok viharos fejlődése éppen az Osztrák-Magyar Bank és a nagy pesti bankok visszleszámitolási hitelei által volt lehetséges. A pénzintézetek száma 1907-ben 149-re (fiókjaikkal együtt 170-re) emelkedett, 1914-ben pedig már 221 működött.²⁶

A román bankok egészében negatívnak tekintett tevékenysége természetesen a militáns pamflet-irodalomban is fontos érvet jelentett: Farkas Pál azzal vádolta a román nemzeti vezetőket, hogy nincs szociális programjuk, majd román parasztokkal, jegyzőikkel folytatott beszélgetések alapján elsődlegesen a román bankoknak tulajdonította, hogy egész vidékek jutottak koldusbotra az utóbbi években.²⁷ Hogy a probléma valóban létezett, mutatja, hogy azt a román kortársak is szóvá tették gyakran igen élesen fogalmazva: „Mindenesetre bár fájdalmas, de jellemző tény, hogy falusi népünk elszegényedése párhuzamosan haladt az ügyvédek által létesített nemzeti bankjaink meggazdagodásával. Ezeknek nagy szerepük van az általános szegénység előidőzésében, mely népünket az óceánon túlra kergeti. Az a mód, ahogyan a legtöbb dolgozik, nem alkalmas a nép felemelésére, annak éppen ellenkezőjét idézi elő.”²⁸

Bujor Surdu adatgazdag tanulmányban elemezte a román bankok szerepét a román polgárság megerősödésében; ő is kiemeli, hogy ez a polgárság csak látszólag egységes, az egyes rétegek érdekellentétei már a kiegyezési tárgyalások idején felszínre kerültek.²⁹ Az első részvénytársasági bank, a nagyszebeni Albina működése kapcsán kitér még hozzá kritikus szellemben annak hitelszövetkezet-politikájára. Eszerint az alapszabály X. fejezete rendelkezett a falusi hitelegyletek alapításáról, mivel ezek kollektív garanciája fogja biztosítani a kihelyezett hitelek visszafizetését.

Ám a vezetőség három éven belül föl is számolta azokat, azzal az indokkal, hogy a parasztok könnyelműen viselkedtek, nem tartották be a törlesztési határidőket. A szerző szerint a bank valójában kevesellte a befolyt jövedelmet: egyéb operációkkal gyümölcsözőben tudták forgatni a pénzt (a váltókölcsonök 10%-ot is hoztak), mint a többéves lefutású jelzálogkölcsonökkel.³⁰ A bankok nem folytattak nemzeti birtokpolitikát, egyetlen szempontjuk a jövedelmezőség volt. A századelős magyar mozgósító irodalom vádjára, miszerint parcellázással tudatosan román kézbe juttatják az erdélyi magyar „nemzeti” földbirtokot, Surdu racionális választ keres: a licitálásba csak helyi, már birtokkal rendelkező gazdák szállhattak be eséllyel (ők kaptak bankhitelt földvásárlásra), márpedig e nagybirtokok általában románlakta vidéken terültek el. Magyarok telepítése nem volt üzlet, abban magánbankok nem vettek részt, a kormányzat erőltette, de különösebb eredmény nélkül. A román bankoknak köszönhetően a gazdagparaszság megerősödött, a közép- és szegényparaszság viszont lesüllyedt. A balázsfalvi Patria bank a kortársak szerint az egész környéket nyomorba döntötte, kivándorlásra kényszerítette; ha visszajöttek Amerikából, magas áron kellett visszavásárolniuk egykori földjüket.³¹ A szerző a pénzintézetek politikai hatalmára is rámutat: a nyílt szavazás következtében a román választók – azaz a gazdagparasztok – kénytelenek voltak a bank képviselő-jelöltjére szavazni, hiszen fennálló és jövőbeli adósságaik révén függésben voltak. Ugyanez mondható el a városi szabadfoglalkozásúakról, akik gyakran különböző bankok ügyvédjeként, jogtanácsosaként húztak jövedelmet.³²

A közelmúltban jelent meg a román elit fejlődésével régóta foglalkozó Vasile Dobrescu monográfiája e gazdasági vezető rétegnek a mezőgazdaságra gyakorolt hatásáról. A román bankok földingatlan-ügyeinek mindkét oldalát árnyaltan elemzi: egyfelől a nagybirtokok parcellázását, a gazdag- és középparaszság kezére juttatását, másfelől fizetésektelen kisparaszti adósaik földjeinek tömeges elárvereztetését. A szerző példaként fölhozza az Albina

1887-es tevékenységét, mikor is kb. 23.000 kölcsönt folyósított, és 1847 végrehajtást rendelt el. Nyugodt években az egyes pénzüzetek hitelnyújtásainak mintegy 8-10%-a végződhetett árvereztetéssel.³³

Kérdés, milyen helyet foglaltak el a román bankok az ország pénzügyi szférájában? V. C. Osvadă egy 1899-es mérlegéből kiderül, hogy az akkori 75 pénzüzet pénzállománya jócskán elmaradt számarányuktól, még inkább a román etnikum országos arányától. A 931 hazai vidéki bank 1/15-ét képviselték, ám a társasági tőkének csak 1/45 részét, a kamatozó betétek 1/60-át mondhatták magukénak. A románság az ország lakosságának mintegy ötödét tette ki, tehát csak harmadannyi bankkal rendelkezett, mint ami számaránya szerint – hogy úgy mondjuk – „megillette” volna, csak kilencedannyi társasági tőkét és tizenkettedannyi betétállományt tudott összegyűjteni.³⁴ A román bankhálózat tőkeszegénysége miatt nem tölthette be egy önálló nemzeti pénzügyi rendszer feladatát, nem tudott – fokozott kockázat esetén nem is akart – minden hitelkérelmet kielégíteni. 1913-ban a magyar bankok több mint 21 millió korona jelzálogkölcsönt nyújtottak román birtokosoknak, ez megközelíti a román bankok az évi teljes mezőgazdasági befektetéseit, s a szász bankok is 15 millió koronával szerepelnek. Ugyanekkor a román bankok 5,7 millió koronát kölcsönöztek magyar birtokosoknak.³⁵ A román agrárnépességnél sokkal nagyobb mértékben határozták meg, segítették elő a városi polgári középosztály, a román politikai elit kialakulását és aktivizálódását. Társadalomtörténeti jelentőségüket a kortárs romániai helyzettel ütköztetve a mai magyarországi kutatás is méltóképp megvilágítja: „De amíg a Kárpátokon túl [...] a kereskedőkre alapozó politikai vezető csoportok gazdaságilag sokféle, és főleg a hiteléletben érdekelt politikai oligarchiát alkottak, a Kárpátokon innen kialakulhatott az a bankpolgárság, amely a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét és önmagáról alkotott tudatát tekintve a magyarországi társadalom (egyik) erős »középosztályának« bizonyult.”³⁶

Milyen népes volt ez a középosztály? Meghatározni már csak azért is nehéz, mert a fogalom sem volt tisztázott a kortársak számára. Fentebb láttuk, hogy néha a gazdagparaszságra alkalmazták, míg pl. Petru Suciú az iparosokra, s több mint 26 ezer keresőt (eltartottakkal együtt jó 50 ezret) számított ide.³⁷ A közgazdász Ioan Roman definíciója viszont parttalanul kitágítja az értelmezési tartományt, hiszen szerinte a középosztály „az ún. honoratorokból, a papságból, az ügyvédekből, a tanárokból, az ún. gentryből, végül pedig az iparosokból, gyárosokból és a kereskedőkből áll.”³⁸ Mindezt nem annyira a megnyilatkozók fölkészületlenségével magyarázhatjuk, mint inkább a román társadalom amorfi, kavargó állapotával, ahol a burzsoá, a földbirtokos és az értelmiségi alakja szociológiailag nem mindig volt elkülöníthető, ugyanazon személy két-háromféle életmódot is folytathatott. S amiben a magyar és a román kortársak egyetértettek: ez a meghatározhatatlan osztály a parasztságban gyökerezett, hozzá a legszorosabb szálakkal kötődött. A különbség e viszony értékelésében rejlett.

A magyar politikai közvélemény aggódva figyelte e középosztály erősödését, népi gyökerei miatt tömegbefolyásától, „nép”-ellenes tevékenysége miatt pedig társadalmi romboló hatásától tartott. Farkas Pál megkísérelte (28 tiszántúli és erdélyi vármegye 1900. évi adatai alapján) föltérképezni ezt a középosztályt. A pópákat (3223 fő) és a tanítókat (2951 fő) a parasztság és a középosztály közötti átmeneti rétegnek tekintette, amely eldugottabb helyeken „belesüllyed milieujébe, népesebb és vagyonosabb falvakban azonban ő is részt vesz az intelligencia általános munkájában, a vagyonszerzésben.” Hozzájuk csatlakozik a 371 román jegyző; rajtuk kívül „az oláh intelligencia igen szűk csoportra redukálódik”, ezen belül is a közép- és kisbirtokosok vannak a legtöbben (1068 fő), bár ők egyben ügyvédek, orvosok, tisztviselők is. Kiemelnénk még a kb. 400 banktisztviselőt, a többi hivatás sokkal kevésbé reprezentált. „A tulajdonképpeni oláh középosztály tehát, amely hárommillió ember nevében és ellenére cselekszik,

alig kétezer emberből áll.”³⁹ Az ASTRA 1905. évi közgyűlésének jelentése szintén viszonylag alacsony számot adott meg – a teljes *intelligenciát* (egyháziak, tanárok, tanítók, ügyvédek, banktisztviselők, orvosok, közjegyzők, újságírók, de a felsorolásban a földbirtokosok, kereskedők, iparosok is szerepelnek) kilenc és fél ezer főre tette –, pedig a szándék éppen annak demonstrálása volt, hogy milyen népes ez a réteg, s mégis milyen kevesen léptek be, támogatják az Egyesületet (1475 fő). Ezekkel az alacsony számokkal szemben Suciú csak a tágran értelmezett értelmiségre (közigazgatás, közegészségügy, egyház, oktatás stb.) ennek ötszörösét adta meg, Simion Retegan az 1860-as évekre kb. nyolcezer fős polgárságot állapít meg, míg Szász Zoltán a világháború kitörésekor csaknem félszázezer főről tud.⁴⁰

Az amúgy is képlékeny tényleges létszámtól függetlenül a román kortársak gyengének tartották középosztályukat, sőt akár létezését is kétségbe vonták. Ieronim G. Barițiu egy évtizeddel a Kiegyezés után azért sürgeti a parasztság fölemelését, hogy az „megszülje” a román társadalomból olyannyira hiányzó burzsoáziát és értelmiséget, melyek nélkül nincs fejlődés.⁴¹ Ami az értelmiséget illeti, természetesen a gyakorlati pályákon mozgó, (főleg a pénzintézetek körül tömörülő) szabadfoglalkozású elemekre gondoltak, csak ők vehették hatékonyan kézbe a nemzeti mozgalom ügyét.⁴² Az 1881-es nagyszebeni kiállítás kapcsán Gregoriú Silași megjegyezte, hogy örvendtes a román ügyvédek szaporodása, mivel ők azok, akik független társadalmi pozícióval rendelkeznek.⁴³ A szászvárosi újságban 1898-ban közölt, az egyes pályákat ismertető cikksorozat is azt emelte ki, hogy az ügyvédek anyagilag függetlenek, presztízsup pedig magas; azért is ajánlott kenyérkereset, mert állami alkalmazásra romának nem sok esélye van. A román ifjakat egyébként nem is kellett túlságosan ösztökélni ebbe az irányba, mert az ekkori 180 pesti román egyetemistából 114 joghallgató volt.⁴⁴ A kortársak e független réteg erősítését nemzeti misszióként fogták föl, melynek teljesítéséhez új műveltségeszményt, életideált fogalmaztak meg. Ezt

fogalmazta meg korának ismert biztosítási szakembere, Ioan I. Lăpădat egy 1904-ben, Brassóban elmondott beszédében. Arra szólítja föl a városi értelmiséget, hogy szakítva életidegenségével, úri előítéleteivel, mélyedjen el a modern politikai gazdaságtan, a pénzügy és a statisztika problémáiban, melyeket együttesen vitasson meg.⁴⁵ A németek példáját hozta föl, akik modern iskoláikban olyan katonákat, kereskedőket és iparosokat képeztek, hogy az őket megmosolygó angolok legfélelmetesebb vetélytársaivá váltak. A románok fő problémája viszont, hogy „idealizmusuk” folytán észre sem veszik, mennyit lehetne és kellene tenni mindennapi aprómunkával. Ezt a „legidealistább” személytől, a dolgozó szegényembertől lehet megtanulni, mivel az képviseli a valódi keresztény entuziazmust. A románok csak ezzel a modern életfölfogással kapcsolódhatnak be az Erdély és a szomszédos régiók természeti gazdagságának és kereskedelmének birtoklásáért folyó küzdelembe.⁴⁶

Lăpădat abból a szempontból nyitott kapukat döngtetett, hogy a románok gazdasági erősítése, egy virágzó önálló nemzetgazdaság kiépítése évtizedek óta elsődleges törekvése volt a román elitnek, gyakran a politikai harcok elé is helyezték. Egy 1873-as kalendárium szerint nem hanyagolható el immár „a nemzetgazdaság területe, ha nem akarunk vétkezni az önfenntartás legelső és legdrágább kötelessége ellen”, a balázsfalvi *Economul* pedig 1880-ban úgy fogalmazott, hogy „egy koldusbotra jutott nép nem lehet szabad, nem alkalmas a szabadságra”.⁴⁷

A nép iránti kötelességtudat és az egységes gazdasági nemzettest megalkotása szellemében a városi középosztály megújulása mellett a kortársak nem kevésbé plasztikusan vázolták föl a falu lelki és anyagi forradalmát. Jelszavuk: Alapítsatok szövetkezeteket! Fenti beszédében Lăpădat is ismertette a múlt század derekán, az angliai Rochdale-ből indult mozgalmat, mely nemcsak a nyomorult kisvárost tette gazdaggá, hanem azóta a kontinenst is meghódította. Ami különösen figyelemreméltó: a szónok nemcsak az anyagi hasznot, hanem az erkölcsi gazdagodást is hangsúlyozta:

a közös termelésre, értékesítésre, vásárlásra, hitelszerzésre szövetkezett tagok rendet, fegyelmet, szolidaritást tanulnak, erejük tudatára ébrednek.⁴⁸ A századforduló éveiben egész szövetkezetirodalom jött létre, jórészt közérthető fogalmazásban. Ezek közül Romul Simu később ismertető utópisztikus munkáját emeljük ki, amelyben nyilvánvalóan faluja, Orlát példája alapján egy idealizált település, Viitorul [Jövő] teljes újjászületését mesélte el. A megteremtett idilli állapotok ugyan inkább csak a fent említett, Nagyszeben környéki településeken léteztek, amelyeket nem kellett „átnevelni”, mert már a Kiegyezés előtt is fejlettek voltak, ám az értelmiség így is sok mindent tett a közép- és gazdagparaszság érdekében. Legnagyobb horderejű vállalkozásaként egy összerdélyi román mezőgazdasági egyesületet kívánt alapítani, ám a belügyminisztérium elutasító álláspontja miatt az 1888-ban létrejött szervezet hatókörét Szeben vármegyére kellett korlátozni. A kezdeményező Eugen Brote szeme előtt közvetlenül az 1845-ben alapított Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület példája lebegett, ám működése folyamán számon tartottak más, külföldi szervezeteket is. A *Revista Economică* 1899-ben rámutatott, hogy Szibériában, a száműzöttek kietlen világában egy évtizede minden jelentősebb városban mezőgazdasági egyesület alakul, s ahol eddig jóformán igavonó sem volt, ma fajtanemesítés folyik, és jövedelmező állatexportot úznak; emellett szakiskolákat, szerszámkészítő műhelyeket nyitnak. Ezzel szemben a hazai románságnak ez az egyetlen egyesülete van. Minden megyében szerveződjön tehát hasonló szervezet.⁴⁹ A brassói ASTRA-fiókszervezet 1901-ben meg is kezdte a szervezést, de az ügy nem jutott túl az előkészítő bizottság megválasztásán.⁵⁰ A Szeben megyei egyesület széleskörű tevékenységével (előadások, kiállítások, pályázatok, vetőmagok, tenyészállatok szétosztása, szövetkezetek szervezése) serkentőleg hatott az ambíciózus gazdákra, azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy sokkal inkább az intelligencia, mintsem a parasztság szervezete volt: igaz, hogy a szerény kezdet után – az alakuló ülésen csak 39 személy jelent meg – a taglétszám folyamatosan

gyarapodott, ám például 1907-ben 715 tagjából csak 128 volt – tehetősebb – paraszt, a többi pedig pap, tanító, ügyvéd, orvos, tisztviselő, bár ezek jelentős részének is volt több-kevesebb földje, amely alkalmanként több jövedelmet biztosított, mint hivatásuk gyakorlása.⁵¹ 1899-ben létrejött egy második hasonló szervezet, a Szászvárosi Gazdasági Egyesület; az ötlet szülőatyja Ioan Miha volt, aki az Ardeleana Bank tízéves jubileumán azt javasolta, hogy a további ünneplés helyett inkább létesüljön egy alapítvány egy gazdasági egyesület alapítására, s a bank évente ezer koronát adományozzon erre a célra. Alapításakor programjába a falvakban tartandó gazdálkodási előadások tartását, egy gazdasági lap alapítását és két, vetőmagok illetve gépek beszerzését bonyolító bizottság megszervezését vette föl. Az egyesület anyagi és szervezői háttérét az Ardeleana biztosította, s ennek megfelelően az elnöki tisztelet 1907-ig Miha látta el. A kiábrándító kezdet után (negyven résztvevő az alakuló közgyűlésen) az általános bizalomnak köszönhetően fél év alatt a régió falvainak parasztsága, papjai, tanítói belépésével a taglétszám 222 főre emelkedett. Az új egyesülettel járó „veszélyre” az *Erdélyi Gazda* is figyelmeztetett, rámutatva, hogy a háttérben az Ardeleana Bank áll, melynek célja – úgymond – a magyar birtokosok fejlődésének ellensúlyozása. „Mi pedig csak dalárdákat alapítunk, zászlókat vásárolunk, miközben fogy a föld a lábunk alól” – idézte a cikk záró szavait a *Revista Economică*. Az egyesület a város román iparosainak beszerzésére iparos szekciót is szervezett, bár ennek háttérében az állott, hogy a minisztérium ellenállása miatt nem lehetett önálló iparosegyletet szervezni. A biztos anyagi háttérnek köszönhetően az egyesület számottevő tevékenységet fejtett ki: a racionális gazdálkodás népszerűsítése mellett hitelszövetkezeteket szervezett, ezenkívül budapesti és temesvári cégekkel kötött szerződések alapján 5–15%-os kedvezménnyel biztosított tagjainak és a lap előfizetőinek vetőmagokat, ingyen osztott szét oltványokat, és rendelkezésükre bocsátotta az általa beszerzett gépeket, s jutalmakat adott a

faiskolát telepítő vagy svájci tehénfajtákat beszerző gazdáknak.⁵²

Mint Lăpădat beszédéből vagy Simu könyvecskéjéből is látható, a román elit falusi takaré- és hitelszövetkezetek alapítását is szorgalmazta. Visarion Roman már 1866-ban úgy vélte, a parasztság csak ezen a módon juthat pénzforráshoz, szabadítható meg az uzsorásoktól. Ő persze még egészen szűk keretekben gondolkodott: öt-hat ember álljon össze, s mindegyik adjon be ötven forintot (de akár csak heti tíz krajcáros részletekben). Ezek létrejöttére a legjobb föltételeket három régió biztosította: Dél-Erdély, Naszód egyes részei és a Bánság. Ezeken a tájakon élt az egyenrangú társulás eszméje, az ökonomikus gondolkodás és a magasabb kulturális szint. Itt a szövetkezés régi hagyományokra tekinthetett vissza: a juhsgazdák összeálltak, hogy olcsóbban bérelhessenek legelőt a Kárpátokon túl, egyesítették nyájaikat (*târlă*), közösen fogadták a pásztort, és közösen értékesítették a termékeket.⁵³

A szövetkezeti mozgalom első szakaszát (1867–1893) az elszigetelt alapítások, az aktivisták közötti egyetértés hiánya, és egyes esetekben egyéni haszonlesése jellemezte.⁵⁴ Az első Schulze-Delitzsch-típusú szövetkezet Resináron alakult 1868-ban, az értelmiség és a módosabb parasztság együttműködésének beszédes jeleként: annak a Visarion Romannak a kezdeményezéseként, aki korábban a *Telegraful Român* szerkesztője volt, majd Resináron lett tanító, később a Transilvania biztosítobank felügyelője, leginkább pedig az első számú bank, az Albina megalapítója és igazgatója. Roman számára közvetlen példaként a nagyapoldi szász borászok szövetkezése (Vorschussverein) szolgált; hamarosan segítséget nyújtott kilenc másik létesítéséhez is. Látván azonban, hogy tőkeerős központ nélkül csak vegetálnak, egyrészt fúzióra készítette az időközben tizenhétre szaporodott szövetkezetet, másrészt nekilátott az Albina Bank hitelszövetkezeti központ szervezésének. Az valóban ebben a szellemben alakult meg 1872-ben: az alapszabály 87. cikkelye kimondta, hogy a bank célkitűzése mindenfelé hitelszövetkezetek alapítása. Ám hamarosan e szövetkeze-

tek fölszámolásának útjára lépett, és a továbbiakban szokványos részvényes bankként működött. Nem annyira a vezetőség döntött így, hanem a közgyűlés kényszerítette rá erre az útra, meg például az *Economul* támadó cikkei, melyek túlhangsúlyozták a kétségtelen tényt, hogy a nép nem tartja be a fizetési határidőket, úgymond éretlen még a szövetkezetekre. A bank kezdte kíméletlenül behajtani az adósságokat, amiben szerencsétlen módon közrejátszott ügyvédje mohósága: volt olyan adós, aki ellen két pert is indított ugyanazon tétel miatt. Maga az *Economul* ismerte el, hogy az illető az eljárási díjakból, „népünk munkájából, verejtékéből” két év alatt 22.000 forintra tett szert. Az új stílus általános ellenszenvet keltett az Albinával szemben, a részvények értéke pedig a felére zuhant.⁵⁵ A resinári pénzügyintézet magától szűnt meg 1881-ben, részben a kedvezőtlen gazdasági környezet, részben pedig Roman korai távozása miatt; hasonló sorsra jutott a többi, egyébként meghagyott intézmény is, így a parasztság a továbbiakban a bankok kölcsöneire szorult.⁵⁶ Ennek negatív hatásait a fentiekben már láttuk. A hitelszövetkezeti mozgalom azután a kilencvenes években – immár a Raiffeisen-típust részesítve előnyben – újra föllendült, s különös lendületet kapott 1906/7 körül, amikor a választási sikereken fölbuzdulva az elit minden téren aktivizálódni kezdett. Az erdélyi román hitelszövetkezetek száma 1909-re elérte a százat, s bár a csekélyebb szász népességnek ugyanekkor 172 szövetkezet volt, a román gyarapodás így is tiszteletreméltó, hiszen két évvel korábban csak harminc létezett. Az új alapítások nagy része a korábban említett régiókban – Krassó-Szörény megye, Szászváros, Vajdahunyad, Nagyszeben, Fogaras, Brassó és Kolozsvár környéke – zajlott.⁵⁷ Jelentőségüket a szászvárosi lap abban látta, hogy rajtuk keresztül a társadalom összes osztálya a földművelők segítségére siet, jövedelmezőbbé teszi a földet, márpedig a mezőgazdaság helyzetétől függ az ipar, a kereskedelem, „az az állam alapja és ereje, melyen alapul a haza polgárainak boldogsága”. Kettős céljukat híven kifejezte a szászvárosi lapnak egy, a Hunyad megyei *Hondolon* történt alapításról tudósító olvasói levele: „A

szövetkezet kezdeményezőit részben az a szándék vezette, hogy sokat próbált népünk megszabadítható legyen az uzsorásoktól, részben pedig hogy elültessék benne a takarékoság szellemét, általában az ökonómikus szemléletet.” Az elnök természetesen a pópa lett. E szervezetek mentalitásformáló, a megtakarítási szellemet erősítő hatása csendül ki például a szentjánoshegyi (Szeben vm.) hitelszövetkezet jelentéséből: „Gyarapodnak a betétek, habár a község szegény, mert mióta megalakult a szövetkezet, az emberek elkezdtek takarékoskodni, nem egyszer láthatod, amint gyerekek beteszik a korszócskában gyűjtött kis pénzt, amit a szüleiktől és más jó emberek adományoztak nekik; jönnek azután a hajlott hátú öregasszonyok, akik azt akarják, hogy annak idején legyen majd miből eltemetni őket.” Hortobágyfalván (Szeben vm.) viszont „az özvegyasszonyok, akik azelőtt a láda mélyén elrejtve tartották a pénzüket, most beteszik a bankba [a hitelszövetkezetbe], hogy kapjanak kamatot”.⁵⁸ A harmadik szakaszt (1911–) az ASTRA alapítási törekvései jelzik, ez a háborúig tartó rövid néhány év is fölszínre hozta azonban a kereskedelmi bankok ellenérdeklését, hátráltató szerepét. A tevékenység elindításához egyébként az Egyesület – mint több más esetben is – kívülről kapott ösztönzést: a romániai Vasile Stroescu 50.000 koronát adományozott azon célra, hogy két, pénzügyekben jártas fiatal Romániában tanulmányozhassa a hitelszövetkezetek működését, majd Erdélyben alapítson hasonlókat. Az Egyesület a szokásos ülésezésbe, aktagyártásba kezdett, ám az igazi ellenállás a városi román bankokkal összefonódott intelligencia részéről érkezett.⁵⁹ Így az ASTRA fizetett előadója csak az adománytétel után két évvel kezdhette meg propaganda-körútját, melynek során az elit ellenséges magatartása ellenére 23 népbankot szervezett.⁶⁰

Visszatérve a korábbi évtizedekhez, csak elképzelés maradt Visarion Roman nagyszabású terve egy összerdélyi román hiteligylet, a Társaság az Erdélyi Román Nép Anyagi Helyzetének Javítására megalapítására. Minden románnak önkéntes alapon egy krajcárt kellett volna felajánlania erre a célra, s így mintegy

tízezer forint alaptőke jött volna össze, melyet föltehetően jelentős romániai összegek egészítettek volna ki. Mezőgazdasági osztálya kedvező hitelek nyújtott volna a gazdáknak, s az Erdélyi Gazdasági Egylethez hasonlóan fejlesztési terveket dolgozott volna ki, míg a kereskedelmi-ipari részleg – melyet a kereskedelmi és iparkamarák mintájára képzelt el – e két területen próbált volna elmozdulást elérni. Mint fogalmazásából kiviláglik, másoktól – főként a kormánytól – nem várt semmit, ugyanakkor éppen a szászok akkor szerveződő hitelintézetére utalva vallotta, hogy önerőre támaszkodva is elérhető a siker.⁶¹ E bizonytalan vállalkozás helyett kamatoztatta Roman végül is intézményes úton, az Albina szervezésében energiáit.

Habár a románság jórészt a mezőgazdaságból élt, szakírói tudatában voltak az iparfejlesztés sorsdöntő jelentőségének. Ioan Roman a balázsfalvi *Economul* hasábjain egyfelől a Monarchia protekcionista gazdaságpolitikáját szorgalmazta a fejlett ipari államokkal szemben,⁶² másrészt az erdélyi gazdaság hasonló védelmét Ciszlajtánia, sőt Magyarország ellenében. A román nemzeti ipar és kereskedelem hiányát a szabadkereskedelmi rendszerből vezette le, melyet magyarosító terveik érdekében a magyar államférfiak a dualizmussal együtt elfogadtak, föláldozva e „szerencsétlen eszme” oltárán országuk gazdasági autonómiáját.⁶³

A román gyáripar fejlesztéséért a középosztály valóban semmit sem tehetett, hiszen ehhez még Erdély két gazdagabb népe sem rendelkezett elegendő tőkével. Tudatosan támogatta viszont a hagyományos mesterségeket és a háziipart, szorgalmazta, hogy minél több rátermett parasztyerek menjen tanoncnak, s „országos” kiállításain az agrártermékek mellett előkelő helyet biztosított a legtehetségesebb iparosok, sőt az ügyeskező parasztok és asszonyaik munkáinak is.

E kiállítások megszervezése nemzeti ügy volt, hiszen a románság tehetségét, alkotóképességét kívánták demonstrálni, s ezzel megalapozni a nemzeti egyenjogúsítását célzó politikai törekvése-

ket. Ezt fejtette ki mindjárt 1862-ben George Barițiu az első, brassói kiállítás kapcsán közölt cikksorozatában, kiemelve, hogy az alapvető cél a többi nép lekicsinylő véleményének megváltoztatása.⁶⁴ A kormány is politikai ügynek tekintette ezeket a rendezvényeket, ezért tiltotta meg, hogy a Nagyszebenbe tervezett második kiállítást (1881) az ASTRA szervezze meg, a szász sajtó viszont elismerő cikkeket közölt az itt kiállított tárgyakról, készítőik mesterségbeli tudásáról.⁶⁵ Persze maga a román sajtó is határtalan lelkesedéssel tudósított, a *Telegraful Român* szerint legalább annyira javította az idegeneknek a románokról alkotott képét, mint a „szabad Románia” fiainak 1877-es plewnai dicsősége.⁶⁶ A „nemzetgazdaság” erejét bizonyítani hivatott seregszemlék után az ASTRA által szervezett 1905-ös, ugyancsak nagyszebeni kiállításon a hagyományos paraszti kultúráé (házak, népviselet), a történelmi dokumentumoké és az irodalmi műveké, könyvkiadóké volt a terep, jelezve, hogy a román elit immár nemzete kulturális vívmányainak elismerésére is igényt tart. S ennek az elitnek a gyakorlatias gondolkodása nyilvánult meg abban, hogy ugyanitt a román bankok és hitelszövetkezetek is bemutatkozhattak, eredményes propagandát fejtve ki, új ügyfeleket szerezve a látogatók köréből.⁶⁷

A számos sikeres kiállítás (az „országosak” mellett a Szeben megyei mezőgazdasági és a szebeni román iparossegéd-egylet illetve a különböző nőegyletek is rendeztek regionális kiállításokat) nemcsak a Monarchia más tájain élő és a Kárpátokon túli románok iránti szolidaritást erősítette (1905-ben kétezer látogató érkezett Romániából), hanem az erdélyi középosztály és a parasztság közötti szálakat is, hiszen a kiállítandó tárgyak összegyűjtésére és a látogatás megszervezésére mindenhol bizottságok alakultak.

Az időszakos rendezvényeknél állandóbb kapcsolatot jelentettek a parasztságnak szánt népkönyvek, olcsó kiadványok, melyek – mint Romul Simu fiktív falumonográfiájánál is látni fogjuk – szintén alkalmasak voltak arra, hogy az elit népszerűsítse a maga gazdasági elképzeléseit. Elsősorban az ASTRA tevékenységét kell

itt kiemelnünk, mely kétféle módon is szolgálta a népművelés ügyét: fiókkönyvtárakat alapított, és állományuk gyarapítására olcsó könyveket adott ki. A Biblioteca populară sorozat első kötete 1900-ban jelent meg, majd az egyesület irodalmi, tudományos, gazdasági és történelmi szekciója tíz év alatt 37 könyvecskét adott ki, átlagban két-háromezer példányban.⁶⁸ 1910-ben határozatot hoztak arról, hogy immár rendszerességgel évi tíz brosúrát és egy kalendáriumot kell megjelentetni; az előfizetői fölhívásnak olyan sikere volt, hogy 1911 végére elérte a 10.598 főt, a példányszám pedig tizenötezerre emelkedett. A következő év újabb 1253 fős növekedést hozott, ám az olvasóközönség törékeny gazdasági helyzetét jelzi, hogy 1913-ban – az általános túltermelési válság miatt és a fegyverkezés megkövetelte adóemelések következtében – az előfizetők száma 7664-re esett vissza. Ami a tematikát illeti, a sorozat keretében a legkülönbözőbb irodalmi, történelmi, gazdasági, egészségügyi, oktatási, vallási, szórakoztató (történetek, viccek) és népköltészeti munkák jelentek meg. Hogy valóban „népszerű” kiadványok voltak ezek, azt láthatjuk az olvasási statisztikákból; eszerint pl. 1912-ben a regisztrált 11.851 olvasó közül 9.536 volt paraszt és 736 iparos.⁶⁹ Az ASTRA sikeres népi és nemzetnevelő tevékenységére az objektívabb magyar kortársak – mint Kós Károly – is fölfigyeltek.⁷⁰

A románság elsőszámú kulturális egyesülete a századelőn már kiterjedt, gazdag nemzeti intézmény volt (1906 végén 884.812 korona vagyonnal). Emellett számos egyéb egyesület és alapítvány szolgálta a közművelődés ügyét. Ilyen volt a Román Színház-alap Szerzési Társulat, melynek 1907-ben már több mint négyszázezer korona vagyona volt, amiből színművészeti ösztöndíjakat osztott ki, drámaíró pályázatokat hirdetett, előadásokat finanszírozott; továbbá az Aradi Román Népművelő Nemzeti Egylet, a hasonló máramarosi egyesület. Évi több tízezer koronát fordított ösztöndíjakra a karánsebesi és a naszódi vagyonközösség (a volt határvidékek), valamint a kifejezetten görögkeleti közép- és főiskolákat támogató Gozsdu Alapítvány.⁷¹ E tekintélyes alapok mellett

sok tehetősebb paraszt, tanító, jegyző létesített szerényebb alapítványt a helybeli iskola bővítésére, tehetséges fiatalok iskoláztatására.⁷²

A román művelődési törekvések koronája lehetett volna az anyanyelvi felsőoktatás létrehozása. Már az 1848-as első balázsfalvi határozat követelte egy önálló román egyetem felállítását az állam költségén. Ennek persze békeidőben sem volt realitása: Leo Thun kultuszminiszter az 1850 decemberében Bécsbe látogató román delegációnak (egy kolozsvári román filozófiai-jogi kar érdekében) azt válaszolta, hogy az állam nem állíthat föl nemzetiségi alapon egyetemeket, de ezt az egyes népek saját költségükön megtehetik. Hosszas viták után 1866-ban megindult a nemzeti gyűjtés egy akadémiára és egy mezőgazdasági főiskolára. A közvetlen adományokból, bálók, színházi előadások, irodalmi estek bevételeiből 1883-ra is csak alig több, mint húszezer forint gyűlt össze (a számítások szerint 600.000 forintnyi tőke évi kamata lett volna szükséges a működéshez), az összeget végül is a nagyszebeni felső leányiskola fölépítésére fordították.⁷³ A több évtizedes akció egyszerre demonstrálta a román elit szervező- és áldozatkészségét, s a román társadalom általános szegénységét.

Jegyzetek:

1. A növekedés, elmaradottság, modernizáció, polgárosodás mint paradigmák értelmezésére összefoglaló jelleggel ld. Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 1991. 2–3. sz.; Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország története a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 1998. p. 15–26.; a magyar *polgárosodás* fogalom változásaira: uo. p. 24–25.
2. Dobrescu, Vasile: Ideea fãuririi unei vieți economice naționale proprii a Românilor transilvăneni în epoca dualismului austro-ungar (1867–1918). *Apulum*, XVIII, 1980. p. 421.
3. Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. p. 1569.
4. Kósa László – bár elismeri az Öromániához képest polgárosultabb népi műveltséget –, egészében tagadja a román paraszti polgárosultság létét, azt csak egyedi esetekben tartja lehetségesnek. Ld.: *Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920*. Bp. 1998. p. 374.
5. Egyed Ákos: Polgárosodás, etnikum, Udvar. In: *Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában* [a Műhely különszáma]. Győr, 1993. p. 43.

6. Éber Ernő a maga idejében népszerű gazdasági elemzését azzal indítja, hogy a románság kiemelése „őskori hátramaradottságából” nem jelent veszélyt, sőt az állam érdeke, hiszen a vagyonos rétegek sok érdekszálal kötődnek az államrendhez, érdekük a stabilitás. Később egyenesen magyar és szász létérdeknek tekinti felemelésüket: „Az oláh kisgazdák általában rosszabbul élnek, mint a szászok és a magyarok. Úgy a lakóházak anyaga és berendezése, mint a ruházat és az élelem sokkal rosszabb, de sokkal kevésbé költséges az oláhoknál. És ebben egyik főokát lehet látnunk annak, hogy az oláh kisbirtok a vegyesen lakott vármegyékben tért hódít, hogy mind nagyobb többséggé válik. Ebben láthatjuk egyik főokát annak is, hogy kezd tért hódítani ott is, ahol a magyarság nagy komplexumban és óriási többségben van a székelyföldön [sic!], sőt ott is, ahol a rendkívül fejlett szász mezőgazdasági kultúra létezik. Az igényeknek végtelen csekélysége, a kiadásoknak a végsőkéig való leszorítása, a fényűzésnek majdnem teljes hiánya, ez az, ami az oláh kisbirtokot nemcsak fönntartani, de terjeszteni is tudja a másik két nemzetiség kisbirtokának rovására.” *Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez.* Bp. 1905. p. 3–4, 160. Éber (egyébként alapos) munkájának fő gyengesége a differenciálatlan, nemzetileg elkötelezett látásmód, hiszen könyvében a regionális különbségek figyelembevétele nélkül mindig a románokról mutatja ki, hogy a másik két népnél primitívebb életmódot folytatnak, s e célból még egy kezdetleges és tendenciózus lakás-, ruházatkódás- és táplálkozás-statisztikát is szerkeszt. Uo., p. 131–154. A románosodási folyamat kapcsán hasonló véleményt fogalmaz meg Bodor Antal: „A magyar parasztnak jóval nagyobbak életigényei táplálkozásban, ruházatban, többre kerül papja, tanítója, mert a tartási költségek a felekezetileg széttagolt magyarságnál kevés hívő közt oszlik meg s ha e nagyobb életigényeket kielégíteni nem tudja, a nyomortól kényszerítve lassankint felveszi az oláhnak olcsóbb ruházatát, elszokja primitívebb táplálkozási módját, bor helyett pálinkát iszik, papja helyett pópát hív...” *Az erdélyrészi pénzintézetek. Közgazdasági Szemle,* 1904. dec. p. 932.
7. Idézi: Miskolczi Ambrus: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860).* Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. p. 173.
8. „Ha adekvát módon közelítjük meg a kérdést, kiderülhet, hogy például a szász agrárvidék Erdélyben a polgárosodás kedvezőbb formáját képviselte, mint mondjuk egy válságokkal küzdő, környezetromboló bányavidék.” Egyed Ákos: *Polgárosodás, etnikum,* p. 43.
9. Idézi: Z. Ornea: *Viața lui C. Stere I.* Cartea Românească. 1989. p. 384–385.
10. Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón.* Tud. és Encikl. Könyvk., Bukarest, 1975. p. 193.
11. gr. Bethlen István: *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben.* Bp. 1912. p. 36.
12. Uo. p. 16.
13. Tokaji László: *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi tíz évi adatai.* Kolozsvár, 1913. p. 17.
14. Bíró Sándor: *Kisebbségben és Többségben.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2002. p. 42.; Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében.* Bp. 1988. p. 199.
15. Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén. *Századok,* 1972. 2. sz. p. 305.
16. Idézi: Vasile Dobrescu: *Elita românească în lumea satului transilvan 1867–1918.* Ed. Universităţii Petru Maior, Târgu Mureş, 1996. p. 22.
17. Uo. p. 23–24.

18. Uo. p. 27-28.
19. Ludovic Vajda: Despre situația economică și social-politică a Transilvaniei în primii ani ai secolului al XX-lea. *Studii și materiale de istorie modernă* I. București, 1957. p. 287.
20. Éber: i. m. p. 168.
21. Bodor: i. m. p. 932.
22. Uo. p. 924.
23. „Pénzintézetek segítségével intelligens középosztályuk kialakulását segítik elő, tunya, de különben szívós természetű szláv parasztosztályuk pedig a reá nehezedő szegénység által fokozott tevékenységre és munkaerőinek gyarapítása céljából nagyobb fokú szaporodásra ösztönöztetik.” Uo. p. 932.
24. Uo. p. 927. skk.
25. Bővebben ld. Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére (1902-1904). *Századok*, 1966. 1. sz.
26. Veritas: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Bp., 1908. p. 396.; Bíró: i. m. p. 49.
27. „Még egy-két évtizeddel ezelőtt ezen a vidéken a parasztság igen előnyös viszonyok között élt, mondotta nekem egy oláh körjegyző [...] De hajlottak a jó életmódra, készpénz kellett és úgy vélekedtek, hogy a sok földre nincs szükségük.” A földekért kapott pénzt elköltötték, s hamarosan szorult helyzetbe jutottak. „A bank segített, kölcsönt adott és ilyenformán ma a körjegyzőségem kétharmadrésze künn van Amerikában. És ha egyik-másik pénzzel hazajön és ismét földet akar, tízszeresét kell megfizetnie annak, amit egykor kapott.” A szerző szerint az adósok elárverezett parcelláiból épül a nemzeti középbirtok: a nagycsergedi (Kis-Küküllő vm.) Pop Sándor orvos pl. 42 parasztgazdaságot vásárolt össze. *Az oláh kérdésről*. Bp., 1907. p. 15.
28. Idézi: Egyed: *A parasztság Erdélyben*, p. 145. Ion Bianuval azonos állásponton van, de már a parasztok személyes felelősségét is kiemeli a szociológus Petru Suciú visszatekintő véleményével: „Mindezzel együtt bankjaink tevékenysége nem éppen kedvezően indult parasztojaink számára. Nem értették meg a kölcsönvett pénz jelentőségét és szerepét. [...] Gyerekes könnyelműséggel fölösleges dolgokra szórták el, s megfélekeztek a pontos kamatfizetésről.” Jöttek a végrehajtók, s mentek a parasztok Amerikába. A század elején azonban változott a helyzet: a kölcsönt ésszerűen használják föl, s tömegesen vesznek rajta földet gyakran éppen a bank közvetítésével. *Clasele sociale ale românilor din Ardeal*. In: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918-1928*. Vol. I. București, 1929. p. 692.
29. Bujor Surdu: Aspecte privind rolul băncilor române în consolidarea burgheziei românești din Transilvania până la primul război mondial. *A.I.I.C.*, V. 1962. p. 180-181.
30. Uo. p. 186-187.
31. Uo. p. 195-196.
32. Uo. p. 199.
33. Dobrescu: *Elita românească*, p. 267.
34. V. C. Osvadă: *Mobilitatea capitalului băncilor*. Rev. Economică, 10. apr. 1899. p. 171.
35. Surdu: *Aspecte*, p. 194.
36. Miskolczy: i. m. p. 173.
37. Suciú: *Clasele sociale*, p. 697.
38. Idézi: Dobrescu: *Elita românească*, p. 23.

39. Farkas: i. m. p. 19–22. A szerző nem győzi hangsúlyozni e középosztály önző, kíméletlen mentalitását. „Az oláh ügyvéd, orvos, takarékpénztári igazgató, pópa vagy daszkál [tanító – Á.B.] csak igen csekély mértékben lelkesedik a bocskoros parasztlért.” Iuliu Maniu állítólag nyilvánosan tett kijelentését idézi, miszerint „Idehaza nem kisbirtokosokra, hanem erős oláh középirtokosságra van szükségünk”. Uo. p. 13–14. Ugyanígy vélekedik: Éber: i. m. p. 168. és Bodor: i. m. p. 932
40. *Discursul de deschidere cu ocaziunea adunării generale a Asociațiunii transilvane...* Transilvania, XXXVI, Nr. V, sept–oct. 1905. p. 154–156; Suci: i. m. p. 702.; Simion Retegan: *Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal. A. M. N. VIII.*, Cluj, 1971. p. 285; Szász Zoltán: *Az erdélyi román polgárság*, p. 306.
41. „Amíg azonban nem lesznek művelt és módos parasztjaink, burzsoáziánk sem lehet.” Idézi: Dobrescu: *Elita românească*, p. 22.
42. „Az ügyvédek és a banktisztviselők az első tudatos honfoglalók az erdélyi városokban. Voltak a városokban templomaink, sőt felekezeti iskoláink is. Am ezek kevésbé tudták megoltalmazni a nemzeti hitet. Csakis a román szabadfoglalkozásúak nyitottak új korszakot az erdélyi városok életében, a román elem behatolásáért vívott nyílt küzdelem korát.” Suci: *Clasele sociale*, p. 701.
43. Dr. Greg. Silași: *Esposiția română din Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 73, 27. sept/9. oct. 1881. p. 469.
44. *Carierale vieții. Carierale academice*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 40, 3/15. oct. 1898. p. 158.
45. Ioan I. Lăpedatu: *Probleme sociale și economice. Ajută-te și Dumnedeu te va ajuta*. Brașov, 1904. p. 23–24.
46. Uo. p. 25–27, 39–40.
47. Dobrescu: *Ideea făuririi*, p. 423.
48. Lăpedatu: i. m. p. 15–17.
49. S.: *Reuniuni agricole*. Rev. Economică, I, 10. sept. 1899. p. 361–363.
50. *Reuniunea agronomă română în comitatul Brașov*. Familia, XXXVII, Nr. 46, 18. nov/1. dec. 1901. p. 551.
51. *Reuniunea română de agricultură*. Familia, XXIV, Nr. 8, 20. febr/4. mart. 1888. p. 96.; Dobrescu: *Elita românească*, p. 24.
52. M. M. Jude – N. Cordoș: Prima reuniune de agricultură la românii transilvăneni. *A.M.N.*, XIII, 1976. p. 523–533.; *O nouă reuniune economică română*. Familia, XXXV, Nr. 43, 24. oct/5. nov. 1899. p. 516.; *Reuniunea economică în Orăștie*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 44, 30. oct/11. nov. 1899. p. 174.; *Pământ și națiune*. Rev. Economică, I, 10. dec. 1899. p. 520.; Claudia Bonaciu: *Reuniunea Economică din Orăștie (1899–1914)*. *S.U.B.B - H.*, XL, 1–2, 1995. p. 49–53.
53. *Societăți de împrumut*. In: I.N. Ciolan – V. Grecu: *Visarion Roman, pedagog social*. București, 1971. p. 234–236.; Gheorghe Dragoș: *Cooperația în Ardeal. Istorie – situația actuală – perspective*. Oficiul național al cooperației române, h.n., 1933. p. 11., 18–19.
54. Uo. p. 20.
55. Uo. p. 22–25.
56. Bujor Surdu: *Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari. A.M.N.*, III., Cluj, 1966. p. 317., 322–323.
57. Drecin: *Mișcarea cooperatistă*, p. 330–331.
58. *Sistemul W.F. Raiffeisen și istoricul lui*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 32, 5/17. aug. 1895. p. 1–2.; Nr. 27, 1/13. iul. p. 2. A jelentést idézi: Dragoș: *Cooperația în Ardeal*, p. 58–59.

59. A rejtett ellentétet jelezte pl. a nép fölemelése iránt egyébként elkötelezett Ioan Mihu 1913-as levele Ioan I. Lăpădathoz: „Azt várni el komolyan a létező városi bankoktól, hogy megfelelő anyagi eszközökkel dotálják a falusi bankokat, nem más, mint pénzügyi lehetetlenség, mivel senkitől sem kérhető, hogy ő maga, a saját eszközeivel és saját létének kockáztatásával teremtsen magának elviselhetetlen konkurenciát.” Idézi: Lucian Dronca: *Din politica financiară a Românilor ardeleni. Banca „Economul” din Cluj*. P.U.Cl, Cluj, 1999. p. 71.
60. Uo. p. 70–80.
61. Uo. p. 327–328.
62. „... egy nép csak olyan mértékben válhat szabaddá és függetlenné, amilyen mértékben maga képes termékeket gyártani és értékesíteni”, hiszen „egy országban az ipar az a központ, amely, úgy mint a Nap, fényt és meleget áraszt minden agrártermékre; e központ nélkül, mely körül kell forognia egy nép teljes gazdasági tevékenységének, miként a bolygóknak a Nap körül, semmiféle komoly haladás nem lehetséges.” Idézi: Nicolae Cordoș: *Problema industrializării în paginile revistei „Economul” din Blaj (1873–1880)*. *A.M.N.* III. 1966. p. 533.
63. Uo. p. 534.
64. A kiállítást azért szervezték, „hogy azoknak, akik azt kiabálják, hogy a románoknál sem mesterségek, sem mezőgazdaság, sem szépművészetek nincsenek, megmutassák, milyenek valójában.” Idézi: Vasile Vesa: *Aspecte ale activității culturale-politice a burgheziei române din Transilvania la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX*. *A.M.N.* III. 1966. p. 538.
65. Uo. p. 539., 541.
66. Uo. p. 542.
67. Uo. p. 544.
68. Eugenia Glodariu: *Din activitatea editorială a Astrei: „Biblioteca Populară a Asociațiunii”*. *A.M.N.*, VIII., 1971. p. 312.
69. Uo. p. 313–315, 318.
70. Kós az ASTRA félévszázados jubileumi gyűléséről a következő – szorongó és elismerő – szavakkal tudósított a *Budapesti Hírlapban*: „Mert láttam Balázsfalván seregleni hatezer embert: romániai urakat és asszonyokat és az országunk minden szegletéből: főpapokat, tanárokat, birtokosokat, ügyvédeket és képviselőket; szegény prédikátorokat és dászkeleket (tanítókat), iparost és kereskedőt és pórnépet: egy egész társadalmat. Ez a sok különböző ember mind lelkesedésből, saját jószántából jött oda; nem inni, nem mulatni; csak lelkesedni, csak tanulni, vezéreit meghallgatni, hogy szavukat szívébe vésve, újabb tíz esztendőre való munkakedvet, nemzeti öntudatot vihessen haza az otthon maradtaknak. Ezt mi magyarok nem tudjuk utánuk csinálni.” Idézi: Kántor Lajos: *Itt valami más van... Erdélyi krónika (1911–1959)*. Bp. Héttorony Könyvkiadó, é.n. [1992]. p. 13.
71. A hazai románság egyházi, kulturális és gazdasági intézményeiről általában ld: Huszár Antal: *A magyarországi Románok. Bizalmas használatra*. Bp. 1907. és Veritas: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Bp. 1908.
72. Így például Iacob Zorca vledényi [Vlădeni, Fogaras vm.] nyugalmazott jegyző 1895-ben ezer forint alaptőkéjű alapítványt hozott létre görögkeleti vallású leányok taníttatására. Rendelkezése szerint húsz éves gyarapodás után az alap terhére tanítónői állást kellett meghirdetni olyan személy részére, aki háztartás-vezetést, gasztronómiát, zöldségtermesztést, szabást-varrást és kézimunkát is képes oktatni. Iacob Zorca: *Monografia comunei Vlădeni*. Sibiu 1896. p. 101.

73. Simion Retegan: Lupta burgheziei române din Transilvania pentru înființarea unei facultăți juridice românești (1848-1883). *A.I.I.C.*, X., Cluj, 1967. p. 308-316.